

MITJA FERENC, BOŽO REPE

NEMŠKA MANJŠINA V SLOVENIJI MED OBEMA VOJNAMA

Zgodovinska obravnava in ocene

Položaj nemške manjšine in slovensko-nemški odnosi med obema vojnoma so v znanstveni in strokovni literaturi (tako avstrijski oziroma nemški kot slovenski) zelo dobro obdelani in jim je v raziskovalnem smislu težko dodati kaj novega. O tem priča tudi analiza dosedanjih obravnav, ki jo je v poglavju *Nemško (avstrijsko) in slovensko zgodovinske pisje* o Nemcih na Slovenskem (1848–1941) v zborniku *Nemci na Slovenskem* objavil Janez Cvirn.¹ V zborniku, ki gotovo predstavlja eno temeljnih in najbolj temeljnih del o zgodovini Nemcev na Slovenskem v 20. stoletju (čeprav je naslov omejen na obdobje 1941–1955), je objavljen tudi pregled najpomembnejše literature o obravnavani problematiki.² Za obdobje med obema vojnoma lahko zgolj ugotovimo, da ga je do danes najbolj temeljito obdelal dr. Dušan Biber.³ Večina kasnejših zapisov se opira nanj, razlike v slovenskem zgodovinske pisju pa so predvsem v mehkejši ali trši interpretaciji nacifikacije nemške manjšine oziroma posameznih slojev znotraj nje in v vrednotenju ravnanja slovenskih (jugoslovanskih) oblasti. Tudi avstrijsko zgodovinske pisje je temu vprašanju posvečalo precej pozornosti, interpretacije pa so različne; pri nekaterih piscih je opazna težnja po zmanjševanju pomena nacifikacije manjšine med obema vojnoma, po postavljanju njene povojne usode zunaj konteksta zgodovinskega dogajanja (kot posledice ravnanja med drugo svetovno vojno in brez upoštevanja tedanje politike velikih sil v odnosu do nemških manjšin) in po enačenju komunizma in nacizma.⁴

1 "Nemci" na Slovenskem 1941–1955, izsledki projekta, vodja projekta in urednik Dušan Nečak (dalje: "Nemci" na Slovenskem), Ljubljana 1998, 23–37.

2 Prav tam, 38–52.

3 Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, Ljubljana 1966 (dalje: Biber, *Nacizem*). Glej tudi prispevke istega avtorja, *Kočevski Nemci med obema vojnoma*, *Zgodovinski časopis*, 17/1963 (dalje: Biber, *Kočevski Nemci*), 23–42; *Pregled izvora za pitanje jugoslovansko-nemačkih odnosa 1933–1941*, *Jugoslovanski istorijski časopis*, 1963, št. 1, 59–72; *Britanska diplomatska poročila o nemški manjšini v Jugoslaviji v letih 1933–1945*, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 35/1995, št. 1–2, 97–102.

4 Glej npr. Stefan Karner, *Nemško govoreča narodna skupnost v Sloveniji in AVNOJ*, *Avstrija – Slovenija, preteklost in sedanjost*, Ljubljana, Celovec 2002, 97–108. Avtor glavni problem za "napetosti" vidi v "odcepitvi" južnoštajerskih ozemelj v letih 1918/19, v politiki "slovenizacije" jugoslovanskih oblasti med obema vojnoma (Nemci naj bi "v nekaj mesecih iz nacije postali zatirana manjšina v državi SHS pod srbsko dominacijo"), v "germanizacijski politiki" med nacistično zasedbo severnih slovenskih ozemelj med leti 1941 in 1945, v izgonu in "poskusu izbrisanja nemško govoreče manjšine na podlagi sklepov AVNOJ-a po letu 1945" in v "ideološki napetosti zaradi jugoslovanske komunistične vladavine pod Titovim vodstvom". Za beg in izgon Nemcev po drugi svetovni vojni iz Slovenije uporablja termin "genocid" (tega termina slovensko zgodovinske pisje ne uporablja niti za nacistično okupacijsko politiko med drugo svetovno vojno, pač pa govori o "etnocidu"). Problema nacifikacije manjšine, delovanja proti slovenskim sonarodnjakom, sodelovanja v nacističnem okupacijskem aparatu in preselitve kočevskih Nemcev na kmetije izgnanih Slovencev, kot poglavitnih vzrokov za povojni "genocid", avtor ne omeni niti z enim stavkom.

Število Nemcev med obema vojnama

Z razpadom avstro-ogrske monarhije so se Nemci v vseh državah naslednicah, razen v Avstriji, znašli v položaju narodne manjšine. V državah V in JV Evrope naj bi tako prebivalo okoli 7,5 milijona Nemcev, največ na Češkoslovaškem, v Romuniji, Madžarski, Poljski, SZ in baltičskih državah.

Na ozemlju Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev je po rezultatih ljudskega štetja l. 1921 živelo okoli 12 milijonov prebivalcev, od teh pol milijona ali okoli 4 odstotke oseb z nemškim maternim jezikom. Bili so najštevilčnejša manjšina, raztresena po raznih območjih, brez skupne tradicije in povezav. Z izjemo Nemcev v Sloveniji so bili tudi brez oblikovane narodne in politične zavesti. Na posameznih območjih nove države je bilo različno tako njihovo poreklo in socialna sestava kot njihov gospodarski, kulturni in politični razvoj.⁵

V večjem številu so Nemci prebivali na štirih območjih: največ v Vojvodini (63 odstotkov), Hrvaški s Slavonijo in Sremom (25 odstotkov), Bosni in Hercegovini (4 odstotke) in Sloveniji (8 odstotkov). Nemci so se na teh območjih naselili v različnih časovnih obdobjih.

Nemci, ki so pred 2. svetovno vojno živeli na slovenskem ozemlju kot njeni stalni prebivalci, so na slovensko narodno ozemlje prišli na tri načine:

Nemško politično gospostvo je na Slovensko pripeljalo nemške posvetne in cerkvene gospode. Kasneje so se jim pridružili še nemški meščani, v poslednjih stoletjih pa še predstavniki velepodjetništva in intelektualnih poklicev. Ti Nemci so živeli predvsem v mestih in trgih, v katerih so bili zlasti hišni posestniki, industrialci, pripadniki svobodnih poklicev, obrtniki in veleposestniki, na nekaterih območjih pa tudi kmetje.

Drugo skupino so sestavljali tisti Nemci, ki so se v srednjem veku naselili na Slovenskem med t. i. rovtarsko kolonizacijo. Gre predvsem za agrarno prebivalstvo: kočevske Nemce, ki so se priselili po l. 1330 in kot nemški otok obdržali svojo nemško zavest, in t. i. soriške Nemce, ki so se priselili v dolino Selške Sore po 13. stoletju in so večinoma sredi slovenskega prebivalstva že izgubili svojo nemško zavest.

V tretjo skupino lahko uvrščamo tiste Nemce, ki jih je senžermenska pogodba 1919. leta odrezala od več ali manj strnjenelega nemškega ozemlja. Gre za t. i. apaške Nemce, ki jih je meja po reki Muri odrezala od Zgornje Štajerske, in za Nemce v štirih vaseh južno od potoka Kučnica v severozahodnem delu Prekmurja, kjer so državno mejo potegnili po tem potoku.⁶

Na Slovenskem

Po avstrijskem štetju iz leta 1910 je na ozemljih, ki so bila priključena h Kraljevini SHS, živelo 106.377 ljudi z nemškim občevalnim jezikom. Večina, 69 odstotkov, je bila navzoča na Spodnjem Štajerskem, predvsem v mestih in trgih, zlasti treh avtonomnih mestih Maribor, Celje, Ptuj, in na Apaškem polju. Nekaj več kot četrtnina – 26 odstotkov, je živela na Kranjskem, predvsem na Kočevskem in v Ljubljani – okoli 3 odstotke, okoli 2 odstotka pa jih je živelo na Koroškem, v Mežiški dolini in v Prekmurju.

5 Biber: Nacizem, 11.

6 Fran Zwitter, Nemci na Slovenskem, Sodobnost, 6/1938, št. 3, 483–497.

Navzočnost Nemcev na Slovenskem ob popisih prebivalstva l. 1910, 1921 in 1931:

	1910	Delež v %	1921	delež v %	1931	Delež v %
ŠTAJERSKA	72.911	14,5	21.786	4,4	12.653	2,3
Celje	4625	66,8	859	11,1	449	5,9
Maribor	22.635	80,9	6.595	21,5	2.741	8,3
Ptuj	3672	79,3	968	21,8	559	13,1
Apaško polje	cca. 6000	65,0	4847	52,5	2921	30,2
KRANJSKA	27.885	5,3	16.457	3,5	14.834	2,7
Ljubljana	6.742	14,5	1.826	3,4	1.729	2,9
Kočevska (j. otok)	17.016	88,8	12.610	70,5	11.775	65,4
KOROŠKA (Mežiška dolina)	3076		745 (okraj Prevalje)	4,9	1037 (okraj Dravograd)	3,2
PREKMURJE	2079		2540	2,8	1489	1,6
SKUPAJ	106.377	9,4	41.514	3,93	28.998	2,53

Prvi popis prebivalstva v Kraljevini SHS l. 1921 je pokazal, da se je število nemško govorečih na Slovenskem (spraševali so po maternem in ne več po občevalnem jeziku) zmanjšalo na 41.514 oseb, torej za okoli 60 odstotkov. Največji absolutni in tudi relativni padec nemško govorečega prebivalstva je bil opazen na Štajerskem, zlasti v mestih Celje, Ptuj in Maribor.⁷ Po štetju l. 1910 je "nemško" prebivalstvo sestavljalo okoli 10 odstotkov celotnega prebivalstva, po štetju l. 1921 pa vsega nekaj manj kot 4 odstotke, l. 1931 pa 2,5 odstotka.⁸

Glavni razlog za statistični upad nemštva je treba iskati v načinu ljudskih štetij Avstrije in Kraljevine SHS (občevalni ali materni jezik, definicija, kaj naj bi bil materni jezik),⁹ v izseljevanju nemškega prebivalstva (zlasti izobraženega meščanstva, ki je bilo z ukrepi oblasti ob eksistenco) in v nameri slovenskih oblasti, da bi številne nemško misleče posameznike (t. i. "nemškutarje"), pritegnili nazaj k slovenstvu.¹⁰ Vendar to ne velja enako za vsa nemška območja. Na Kočevskem je k znižanju števila Nemcev pomembno pripomoglo njihovo izseljevanje iz gospodarskih razlogov. V demografskem pogledu je bil nemški agrarni otok na Kočevskem tudi po 1. svetovni vojni še vedno (čeprav v manjši meri) območje stalnega izseljevanja.¹¹

Statistike so sicer problematične, vendar kljub temu lahko ugotovimo, da je bilo na začetku tridesetih let okrog 30.000 pripadnikov oseb nemške narodnosti (po uradnem

⁷ V teh treh mestih se je število zmanjšalo za skupaj 22.000 oseb.

⁸ Prim. Vladimir Klemenčič, Nemci v statistiki v jugoslovanski Sloveniji med obema vojnama, Zgodovinski časopis, 40/1986, št. 4, 467.

⁹ Medtem ko so pri popisu prebivalstva leta 1921 spraševali po "maternem jeziku", so v Avstriji od leta 1880 popisovali "občevalni jezik" prebivalstva. Ljudska štetja po "občevalnem jeziku" pa so bila v prid gospodarsko in politično prevladujočih skupin, kot so bili zlasti v mestih in trgih na Spodnjem Štajerskem ter v koroški Mežiški dolini vse do leta 1918 Nemci.

¹⁰ Kljub novemu kriteriju maternega jezika so namreč pri popisu leta 1921 za Nemce šteli samo tiste, ki so bili Nemci po svojih starših, pripadnosti k nemškemu maternemu jeziku pa niso priznavali tistim, ki so bili po ugotovitvah popisovalcev slovenskega izvora, pa so se iz katerih koli razlogov odločili za nemško nacionalno in kulturno zavest.

¹¹ Tako je število "Nemcev" na tedanjem slovenskem ozemlju upadlo za okoli 60 odstotkov, na Kočevskem pa kljub upadu celotnega števila prebivalcev (za okoli 7 odstotkov) le za 26 odstotkov.

štetju iz leta 1931 28.998¹² in po zasebnem štetju iz leta 1928 32.578).¹³ Statistični urad Kulturbunda je leta 1941 navajal, da v Sloveniji živi 28.075 volksdeutscherjev. Nemške organizacije so sicer do konca tridesetih let javno vztrajale pri oceni, da v Sloveniji živi okrog 111.000 Nemcev (navajajo pa se tudi številke med 50.000 in 70.000).¹⁴

Pravni in politični položaj po prehodu v jugoslovansko državo

Pariška mirovna konferenca je Nemcem v novi jugoslovanski državi zagotovila minimalno pravno varstvo manjšin, pa tudi Kraljevina SHS je morala podpisati posebno pogodbo o zaščiti narodnih manjšin, kar pa v vidovdanski ustavi ni bilo zapisano.¹⁵ Z njo bi morala vsem državljanom zagotavljati enake državljske in politične pravice, enak dostop do javnih služb in poklicev ter svobodno rabo jezika manjšin v javnem življenju. Država se je obvezala, da bo v jeziku manjšin uredila tudi javno manjšinsko šolstvo, seveda tam, kjer živi zadostno število pripadnikov manjšine. V notranjem pravnem redu Jugoslavije pa so bile pravice nacionalnih manjšin zagotovljene le na osebni ravni, ne pa na skupinski. Izvajanje določil pogodbe je bilo v praksi vse do druge svetovne vojne močno pomanjkljivo.

Ob razpadu Avstro-Ogrske so se Nemci v novi državi znašli v povsem novem položaju, ki se je med posameznimi naselitvenimi območji močno razlikoval. Največje spremembe so doživeli Nemci v Sloveniji. V primerjavi z drugimi nemškimi skupinami v državi so imeli Nemci v Sloveniji kljub svojemu majhnemu številu gospodarsko najtrdnjši in pomemben položaj.

Slovenska deželna vlada je sredi decembra 1918 odstavila večino avstrijskih državnih uradnikov, učiteljev in profesorjev nemške narodnosti, ki so bili praktično čez noč brez možnosti za preživetje in so se bili prisiljeni s svojimi družinami odpraviti čez mejo v Avstrijo. Hkrati je izvajala pritisk na nemške podjetnike, da odpustijo nemške uradnike in delavce.¹⁶ Po nekaterih ocenah naj bi šlo za okoli 30.000 oseb.¹⁷

Na takšen odnos oblasti in večinskega prebivalstva do nemške manjšine v Jugoslaviji so močno vplivali germanizacijski pritiski in privilegirani položaji predstavnikov nemške narodnosti v času avstro-ogrske monarhije. Vse do zloma Avstro-Ogrske so bili Nemci na vodilnih mestih v državni upravi in administraciji, na ključnih položajih v gospodarstvu itd.

Postopke oblasti, predvsem šolskih, med obema vojnoma so nekateri nemški avtorji označevali kot slovenizacijo nemške manjšine. Vendar je te spremembe v novi jugoslovanski državi mogoče razlagati tudi kot prizadevanje za odstranitev posledic raznarodovanja iz časa avstro-ogrske monarhije.

Pritisk na nemško manjšino se ni zmanjševal niti v začetku 20. let, predvsem zaradi zapletene politične situacije, to je zaradi bojov za severno mejo, pogajanj na mirovni

12 Od tega 25.054 jugoslovanskih državljanov in 3.944 tujcev, zlasti Avstrijcev.

13 Janez Cvirm, Nemška manjšina na Slovenskem 1918–1941, V: "Nemci" na Slovenskem (dalje: Cvirm, Nemci na Slovenskem), 62–68.

14 Dušan Biber, Nacizem, 17, 20, 21.

15 V vidovdanski ustavi se je na manjšine nanašal le 16. člen, ki je "manjšinam drugega plemena in jezika" načelno zagotavljal pravico do šolstva v maternem jeziku ob pogojih, ki jih predvideva zakon. Zakon o javnih šolah pa je izšel šele leta 1929.

16 Biber, Nacizem, 27–32.

17 Gerhard Werner, Sprache und Volkstum in der Untersteiermark, Stuttgart 1935 (dalje: Werner, Sprache und Volkstum), 117.

konferenci, kasneje priprav na koroški plebiscit, neugodnega izida plebiscita in slabega položaja koroških Slovencev v Avstriji. Vse to so bili razlogi, ki so vzpodbujali različne represivne ukrepe proti nemški manjšini, in prispevali, da vse do l. 1921 Nemci na Slovenskem niso uživali skoraj nobenih političnih pravic.¹⁸ Jugoslovanska politika do nemške manjšine se je kazala v:

- ukinjanju nemških zasebnih šol in omejitvi nemškega pouka na manjšinske oddelke na državnih šolah ter ukinjanju le-teh;
- ukinitvi večine nemških društev;¹⁹
- omejitvi rabe nemščine v javnem življenju in;
- omejitvi posedovanja zemljiške posesti v obmejnem pasu.

Zaradi tega so se pripadniki nemške manjšine tudi po preteku opcijskega roka izseljevali v Avstrijo.²⁰

V 20. letih je odnose med Jugoslavijo in Avstrijo označevalo manjšinsko vprašanje. Ko so v letih 1924/25 jugoslovanske oblasti izvedle več ukrepov proti nemški manjšini,²¹ so začeli njeni predstavniki prizadevanja za čimprejšnjo ureditev manjšinskega vprašanja v Sloveniji in Avstriji po načelu vzajemnosti, v skladu z načelom kulturne avtonomije. Ko je l. 1928 postalo jasno, da kulturna avtonomija za obe manjšini ne bo uresničena, se je politično vodstvo Nemcev v Sloveniji samo začelo odkirati od načela reciprocitete in poskušalo izboljšanje položaja nemške manjšine doseči po drugi poti. Aprila 1929 so s Spomenico o položaju Nemcev v Sloveniji, ki je opozarjala na protinemške ukrepe jugoslovanskih oblasti po l. 1918, nameravali vplivati na manjšinsko razpravo pred Društvom narodov. Leta 1930 so na Društvo narodov naslovili posebno peticijo zaradi Nemške hiše v Celju. Pritožbe slovenskih Nemcev je podprlo zvezno vodstvo Švabsko-nemškega Kulturbunda in opozorilo jugoslovansko vlado, da oblasti v Sloveniji kršijo manjšinsko pogodbo. Zaradi zunanjepolitičnega približevanja Nemčiji so se l. 1930 jugoslovanske oblasti odločile spremeniti svojo manjšinsko politiko. Manjšina je bila vse do srede tridesetih let, ko se je njen položaj začel slabšati, deležna primerne zaščite.²²

Na začetku druge polovice 30. let so predstavniki nemške manjšine v Sloveniji poskušali oživiti idejo o recipročni ureditvi manjšinske problematike v Sloveniji in Avstriji. Zaradi naraščajoče nacistične usmeritve in iredentističnih teženj so bili takšni poskusi obsojeni na neuspeh.²³

¹⁸ Biber, Nacizem, 30–32.

¹⁹ Narodna vlada SHS je razpustila podružnice Deutscher Schulverein in Südmark ter vsaj začasno ukinila večino nemških društev. Številna nemška društva so nato v prvih letih obstoja Jugoslavije doživljala menjajočo se usodo. Jugoslovanske oblasti so marca 1919 razpustile nemški narodni svet za Kočevje in zaplenile njegovo premoženje.

²⁰ Werner, Sprache und Volkstum, 116.

²¹ Razpust osrednje nemške kulturne organizacije Schwäbisch-deutscher Kulturbund z obrazložitvijo, da je to povračilni ukrep zaradi preganjanja Slovencev na Koroškem, ter zaplemba njenega društvenega premoženja, z utemeljitvijo, da je začela politično delovati, prevzem t. i. Celjske oz. Nemške hiše v Celju, razpust šolskega in čitalniškega društva v Kočevju.

²² Več o tem glej Tone Zorn, Kulturna avtonomija za koroške Slovence in nemška manjšina v Sloveniji med obema vojnama, Zgodovinski časopis, 28/1974, št. 3–4.

²³ Biber, Nacizem, 103–105; 24; Cvirn, Nemci na Slovenskem, 93–95; Arnold Suppan, Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918 und 1938, Demographie – Recht – Gesellschaft – Politik, V: Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848–1941, Wien – München 1988 (dalje: Suppan, Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918 und 1938), 222–224. Akcijo so vodili kočevski Nemci (spomenica ministrskemu predsedniku dr. Milanu Stojadinoviću z zahtevami po večjih pravicah na šolskem področju avgusta 1935, objava temeljnih načel za ureditev položaja obeh manjšin novembra 1935). Pri tem so

Šolska problematika

Šolske razmere so bile na posameznih območjih, na katerih so v Jugoslaviji živeli Nemci, različne. Slovenija je ob nastanku jugoslovanske države imela že visoko razvito nemško šolsko organizacijo z otroškimi vrtci, osnovnimi, srednjimi, obrtnimi, zasebnimi šolami in učiteljskimi seminarji. Na drugih nemških območjih izgrajenega šolskega sistema skorajda ni bilo.²⁴

Največja in za manjšino najbolj boleča razlika med zaščito po mirovni pogodbi ter prakso na drugi strani je bila na Slovenskem na področju šolstva. Narodna vlada Slovenije je kmalu (16. 11. 1918) po prevzemu oblasti odločila, da je slovenščina učni jezik na vseh šolah in da se nemščina kot obvezni učni predmet odpravi ter se lahko obdrži le kot neobvezni učni predmet. Ob zadostnem številu šoloobveznih otrok (40) so bile manjšinam zagotovljene manjšinske šole z državnim jezikom kot obveznim predmetom. Enak pogoj je veljal tudi za zasebne drugojezične šole s pravico javnosti.²⁵ Nemško manjšinsko šolstvo je bilo v Sloveniji odvisno od dveh meril: zadostnega števila pripadnikov nemške manjšine in načela pristne nemške narodnosti. V Sloveniji so začeli ukinjati in zmanjševati nemške šole na osnovno- in srednješolski ravni, ali pa vsaj zmanjševati oddelke. Vse do sprejema šolskega zakona l. 1929 je manjšinsko problematiko na podlagi uredb urejal vsakokratni prosvetni minister. Leta 1925 so spodnjo mejo za odprtje manjšinskih oddelkov na osnovnih šolah znižali na 30 učencev,²⁶ enako število je zahteval tudi Zakon o narodnih šolah iz leta 1929, ki pa je izjemoma dopuščal tudi 25 otrok pristne nemške narodnosti.²⁷

"Pristnost" šoloobveznega otroka nemške narodnosti so določali na podlagi t. i. imenske analize (po l. 1921). To pomeni, da otroke iz mešanih zakonov niso priznavali za "pristne" in zato le-ti niso smeli obiskovati pouka v nemških razredih.²⁸ O vpisu niso odločali starši, temveč šolske oblasti na podlagi imenske analize oz. analize priimkov. Z njo so določali slovensko ali neslovensko obliko priimkov. Tistih s slovensko zvenečimi priimki v nemške vzporednice niso vpisali. Po protestih nemških poslancev so uredbo

predstavnik obeh manjšin nenehno tesno sodelovali in se avgusta 1937 sporazumeli o dokončnem besedilu spomenic, ki so ju potem ločeno naslovili na oblasti v Sloveniji in na Koroškem, a nato zaman čakali na odgovor političnih oblasti v Dunaju in Beogradu.

24 Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, Band V, Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien, Düsseldorf 1961, 21E, 22E.

V procesu stalne madžarizacije pred prvo svetovno vojno so Nemci v Vojvodini izgubili vse svoje vzgojne ustanove. Ohranilo se je le majhno število verskih (konfesionalnih) ljudskih šol, večinoma v evangeličanskih občinah. Podobno je bilo tudi na Hrvaškem, kjer avtonomna hrvaška šolska zakonodaja ni bila brez teženj asimilirati druge narode, a vendar nemških šol ni zatrla. V Vojvodini so jugoslovanske oblasti poskušale Nemce pridobiti za novo državo tako, da so v madžariziranih šolah z nemškimi učenci, v otroških vrtcih in drugih vzgojnih ustanovah uvedli nemški jezik. Tudi na obeh gimnazijah je bil zopet uveden nemški učni jezik, dovoljena je bila ustanovitev nove realne gimnazije in celo zaposlitev učnega osebja iz Avstrije oz. Nemčije. Odprli so nove ljudske in meščanske šole, ustanovili so se številni nemški časopisi.

25 Ur. l. Narodne vlade SHS v Ljubljani, št. 10–109 z dne 20. 11. 1918, 20; Narte Velikonja, Razvoj šolske uprave, V: Slovenija v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulture, gospodarske in politične zgodovine, Ljubljana 1928 (dalje: Velikonja, Razvoj šolske uprave), 711.

26 Fr. Fink, Zbirka važnejših novih naredb in odredb za osnovne in meščanske šole in učiteljsišča v Sloveniji (dalje: Fink, Zbirka važnejših naredb), V. zvezek, Ljubljana 1926, 124. Otvoritev vzporednice za učence drugih narodnosti. Odlok ministrstva za prosveto z dne 18. 6. 1925.

27 Pavle Flere, Zakon o narodnih šolah s kratko razlago in stvarnim kazalom ter z dodatkom predpisov drugih zakonov, ki so v zvezi z zakonom o narodnih šolah, Ljubljana 1929, 45.

28 Fink, Zbirka važnejših naredb, II. zvezek, 72. Sprejemanje šolske mladine v nemške šole. Razpis višjega šolskega sveta z dne 27. 6. 1921.

odpravili, najprej v Vojvodini, zatem pa še v Sloveniji, vendar se je kljub temu v praksi še vedno primerilo, da so jo ponekod uporabljali.²⁹ Tudi zaradi tega se je število nemških učencev in nemških osnovnih in srednjih šol v 20. letih nenehno krčilo.³⁰

Po zaupni odredbi ministrstva za prosveto leta 1930, ki je nemški manjšini omogočala ugodnosti, kakršnih druge manjšine niso imele (posledica peticije v zadevi z Nemško hišo, približevanje Jugoslavije k Nemčiji), so t. i. imensko analizo ukinili in otroke v nemške manjšinske šole vpisovali na podlagi izjav staršev, družinski občevalni jezik pa je postal odločujoče merilo za ugotovitev narodne pripadnosti. Vpis so opravile posebne komisije, v katerih sta bila po dva zastopnika države in manjšine. Ob neenotnem mnenju je odločala želja staršev. Določeno je bilo tudi, da je v nemških oddelkih nemščina učni jezik tudi v prvem in drugem razredu višje osnovne šole.³¹ Nemški manjšini so bile na področju šolstva v letih 1930–1933 odobrene tudi druge koncesije (dovolitev delovanja junija 1931 ustanovljene Šolske ustanove Nemcev v Kraljevini Jugoslaviji/Schulstiftung der Deutschen des Königreiches Jugoslawien, dovolitev nemškega zasebnega pouka, skrb za kvalitetnejše učbenike v nemščini) in trdimo lahko, da se je njen položaj na šolskem področju vsaj v formalnopravnem pogledu izboljšal. To je bil rezultat sodelovanja in sklenjenih volilnih sporazumov z vladno stranko. Posebno ugodnost je vlada namenila Nemcem z dovolitvijo zasebnega nemškega učiteljišča,³² kjer so poučevali profesorji iz Nemčije, saj je zakon prepovedoval ustanavljanje zasebnih vseučiteljišč.³³ Sredi 20. let je v Jugoslaviji delovalo 171 nemških šol, v začetku 30. let (1932) pa je število doseglo 203. Močno je poraslo tudi število nemških učencev, vključenih v te šole (od 32.000 na 41.000). A še vedno je zunaj nemških šol ostala četrtnina otrok.³⁴

Toda vsaj za Slovenijo lahko ugotovimo, da se je v tridesetih letih nemško manjšinsko šolstvo še naprej krčilo, najbolj v 2. polovici 30. let, in to kljub temu, da je bilo to obdobje, ko so jugoslovanske oblasti vzdrževale prijateljske stike z nemško državo in so bili pripadniki nemške manjšine deležni posebne zaščite. Vzporedno s številom učencev je upadalo tudi število učiteljev in profesorjev. V šolskem letu 1930/31 je delovalo še 36 manjšinskih šol s 54 manjšinskimi oddelki, ki jih je obiskovalo 1.841 učencev, čez 10 let pa le še 14 šol z 18 oddelki in 700 učenci.³⁵ Večina jih je bila na Kočevskem, kjer je bilo nemško prebivalstvo najbolj strnjeno.³⁶

29 Biber, Nacizem, 38.

30 Andrej Vovko, Nemško manjšinsko šolstvo na Slovenskem v obdobju stare Jugoslavije, Zgodovinski časopis, 40/1986, št. 3, 311–321 (dalje: Vovko, Nemško manjšinsko šolstvo).

31 France Ostanek, Manjšinske šole na slovenskem ozemlju, V: Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969, Ljubljana 1971, 629–640), 636.

32 Osnovano oktobra 1931 v Zrenjaninu in jeseni 1933 premeščeno v Novi Vrbas.

33 Biber, Nacizem, 39.

34 Slovenski šolski muzej (dalje: SŠM), Statistika škola pod ministarstvom prosvete u školskoj godini 1925/26; Prosvetni glasnik, november 1927; Primerjaj Biber, Nacizem, 39.

35 Mitja Ferenc, Die Stellung der Gottscheer Deutschen auf dem Gebiet des Schulwesens zwischen den beiden Weltkriegen. Festschrift. 80 Jahre Gottscheer Landmannschaft Graz, Graz 1999, 105–113.

Kljub temu, da so prosvetne oblasti in nekateri avtorji (Ostanek) ukinjanje nemških oddelkov pojasnjevali z zniževanjem števila učencev nemške narodnosti (novembra 1935 je bilo na Slovenskem 2.287 učencev nemške narodnosti, novembra 1939 pa 2.036), je dejstvo, da je bilo samo v obdobju 1935–1940 na Kočevskem ukinjenih 15 nemških oddelkov. Vzroke je treba iskati tudi v tem, da so banske oblasti l. 1936 od komisij za vpis v manjšinske šole zahtevale, da otroke slovenskega rodu in tiste, kjer v družinah govorijo slovensko, obvezno vpišejo v slovenske oddelke, dalje dosledno upoštevanje pogojnega cenzusa za manjšinski oddelek na šoli in prestavitve nemških učiteljev iz Kočevske ter namestitve učiteljev s slabim znanjem nemščine ter neupoštevanje otrok tujih državljanov.

36 SŠM, Stalež šolstva in učiteljstva ter prosvetnih in kulturnih ustanov v Sloveniji 1923, Stalež šolstva in

Manj ugodno je bilo stanje v gimnazijah in meščanskih šolah. Leta 1932 so le v Donavski banovini na štirih nižjih gimnazijah delovale nemške paralelke. Vanje je bila vključena le desetina od okoli 1.800 nemških dijakov v Jugoslaviji, nekaj več kot tretjina pa je obiskovala zasebne nemške meščanske šole. V Sloveniji so na meščanskih in srednjih šolah nemške oddelke postopoma ukinjali, tako da jih z l. 1925 ni bilo več.³⁷

Pouk na nemških manjšinskih osnovnih šolah oziroma oddelkih je bil na podlagi zakonskih določil v prvih štirih razredih v nemščini, v slovenskem učnem jeziku pa je potekal poleg obvezne slovenščine še pri zemljepisu, zgodovini, petju in telovadbi. Dejansko pa se je delež slovenščine in nemščine kot učnih jezikov v teh oddelkih v posameznih razredih in predmetih v istih krajih občasno spreminjal, v povprečju pa so bile razmere takšne, da so prvi štirje razredi imeli nemški učni jezik s slovenščino kot predmetom, višji štirje, kasneje le 7. in 8. razred, pa slovenski učni jezik z nemščino kot predmetom. Pouk slovenščine se je začel v tretjem razredu.³⁸

"Nemško gospodarstvo" in socialna sestava nemške manjšine

Pri oceni gospodarske moči in udejstvovanja nemške manjšine v Jugoslaviji/Sloveniji je treba opozoriti, da jugoslovanske/slovenske oblasti po preteku prvih prevratnih let niso sprejele nobenih ukrepov, ki bi slabili ekonomsko moč nemške manjšine. Pa tudi ukrepi v prvih prevratnih letih, tja do leta 1922, so bili bolj usmerjeni proti tujim državljanom kot proti Nemcem. Četudi je to velikokrat sovpadalo, pa tega ni mogoče šteti kot protinemški ukrep. Na osnovni ravni je bila v Jugoslaviji/Sloveniji v obdobju med obema vojnama zagotovljena svoboda gospodarskega udejstvovanja. Temelj tega sta postavili obe ustavi, iz leta 1921 in 1931. Glede ekonomskih določb sta si ustavi zelo sorodni, na trenutke tako rekoč identični. Obe sta samoumevno določali svobodo sklepanja pogodb v gospodarskem življenju, v kolikor niso bile v nasprotju z družbenim interesom. Država se je s svojim osnovnim pravnim aktom zavezala, da bo vsem državljanom ustvarjala enake možnosti za gospodarsko udejstvovanje. Seveda ne glede na versko, nacionalno ali politično prepričanje,³⁹ kar je bilo bolj natančno urejeno s področno zakonodajo.

Ekonomska moč nemške manjšine je leta 1918 uplahnila, ker je bila zlasti na finančnem področju utemeljena na politični nadvladi. Na ostalih področjih pa je ostalo tako, kot je bilo pred letom 1918, ker na ekonomskem področju tudi država ni aktivno nastopala proti nemški manjšini.

Kljub številčni majhnosti so imeli Nemci v Sloveniji, predvsem na Spodnjem Štajerskem, če jih primerjamo z ostalimi Nemci v državi, gospodarsko najtrdnješi

učiteljstva ter prosvetnih in kulturnih ustanov v Dravski banovini 1934, Statistični pregledi šolstva in prosvete v Dravski banovini za posamezna šolska leta; Šolske mape; Vovko, Nemško manjšinsko šolstvo, 316. V Sloveniji je bilo med obema vojnama največ osnovnih šol oziroma oddelkov z nemškim učnim jezikom prav na Kočevskem, kar je razumljivo, saj je na kočevskem jezikovnem otoku nemško prebivalstvo živelo najbolj strnjeno. Leta 1923 je bilo na Slovenskem 36 manjšinskih šol, od teh 26 na Kočevskem.

³⁷ Velikonja, Razvoj šolske uprave, 739; Vovko, Nemško manjšinsko šolstvo, 318, 319.

³⁸ Vovko, Nemško manjšinsko šolstvo, 317.

³⁹ Ustava Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Ur. l. Deželne vlade za Slovenijo št. 87/1921, 424; Ustava Kraljevine Jugoslavije. Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine št. 53/1931, 1110–1111, 1118; Glej tudi Zarjan Fabjančič, "Ekonomska vloga države v Avstro-Ogrski, v Jugoslaviji po prvi in drugi svetovni vojni in v Sloveniji", V: Neven Borak; Žarko Lazarević (ur.), Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju, 1918–1945–1991, Ljubljana 1996, 92–93; Smiljana Đurović, Državna intervencija u industriji Jugoslavije, 1918–1941, Beograd 1986, 83–91.

položaj. Nemci so obdržali obsežna veleposestva in nepremičnine. Na Štajerskem so bili na nekaterih območjih lastniki več kot polovice vinogradov, v večjih mestih (Maribor, Celje, Ptuj) pa lastniki med 40 in 60 odstotki nepremičnin. Pomembnejši in nevarnejši od absolutne vrednosti nemškega kapitala v Sloveniji, zlasti na slovenskem Štajerskem, je bil njegov vpliv na socialno odvisne Slovence (viničarje, sezonske delavce, vajence v trgovini in obrti, stanovanjske najemnike itd.).

Socialna sestava Nemcev na slovenskem Štajerskem je bila po podatkih, ki jih je zbrala nemška obveščevalna služba v začetku 40. let, visoko nad jugoslovanskim in tudi slovenskim povprečjem. Če je l. 1931 v Jugoslaviji tri četrtine prebivalstva živelo od kmetijstva, je bilo pri Nemcih teh le sedmina. Četrtnina Nemcev v Sloveniji je živela od obrti, petina od trgovine, nekaj manj kot petina od svobodnih poklicev, 13 odstotkov je bilo delavcev, nekaj več kot 5 odstotkov javnih uradnikov in upokojencev, ter 1,6 odstotka industrialcev.⁴⁰

Drugačen od položaja na Štajerskem je bil položaj nemštva na Kočevskem, kjer so bili kočevski Nemci⁴¹ predvsem kmetje in mali obrtniki ter trgovci. Industrijsko pa tudi kmetijsko nerazvito in pretežno z gozdom pokrito območje ni moglo prehraniti vsega prebivalstva, zato so se mnogi že od nekdaj ukvarjali s krošnjarjenjem (kmetijstvo in krošnjarstvo pa sta drug drugega izključevala), od konca 19. stoletja pa so se v velikem številu (veliko bolj kot iz drugih predelov Slovenije) izseljevali v tujino, predvsem v ZDA. Delovna moč kmetij je postajala vedno šibkejša, kar se je odražalo v nazadovanju kmetijstva, predvsem živinoreje. V gospodarskem pogledu je bil položaj kočevskih Nemcev bistveno slabši od položaja Nemcev na Štajerskem.

Politična in kulturna organiziranost

Takoj po poteku opcijskega roka⁴² se je nemška narodna manjšina v Jugoslaviji tudi politično organizirala. Decembra 1922 so v Žombolju ustanovili stranko Nemcev Kraljevine SHS/Partei der Deutschen des Königreiches der Serben, Kroaten und Slowenen. V programu so se zavzemali za posebni ustavni zakon, ki bi urejal položaj nemške manjšine na šolskem, gospodarskem, kulturnem in političnem področju.⁴³

Največji uspeh stranke je bil vstop osmih nemških poslancev v jugoslovansko skupščino l. 1923.⁴⁴ V skupščini so stranko, razen ene izjeme, predstavljali le poslanci

⁴⁰ Biber, Nacizem, 27, 29.

⁴¹ Več o kočevskih Nemcih glej: Mitja Ferenc, Kočevska. Izgubljena kulturna dediščina kočevskih Nemcev/Gottschee. Verlorene Kulturerbe der Gottscheer Deutschen, Ljubljana 1993.

⁴² Zakon o volitvah v ustavodajno skupščino, ki ga je sprejelo leta 1920 začasno narodno predstavništvo, ni štel za državljane "onih prebivalcev kraljevine SHS izven Srbije in Črne Gore, ki imajo po mirovnih pogodbah z Nemčijo, Avstrijo in Madžarsko pravico opcije za svoje nacionalne države" in zato niso imeli volilne pravice. Zaradi opcijske pravice leta 1921 niso imeli volilne pravice za volitve v ustavodajno skupščino in občinske odbore.

⁴³ Program se je zavzemal za pravico za odločitev k narodni pripadnosti, ustanavljanje nemških šol in njihovo financiranje, uporabo nemščine v stikih z oblastmi do okrajne ravni, nemški uradni jezik in nemška imena na napisnih tablah v nemških naseljih, ohranitev nemških krajevnih imen in svobodno rabo narodnostnih znakov, samoupravne pravice občin, mest in okrajev, sorazmerno število nemških uradnikov, enakopravno izvajanje agrarne reforme itd. Za zagotavljanje njihovih gospodarskih in kulturnih interesov naj bi ustanovili poseben nemški državni sekretariat.

⁴⁴ Na državnozbornih volitvah l. 1923, 1925 in 1927 je stranka dobila od 43.415 do 49.849 glasov in 8,5 oz. 6 mandatov.

iz Vojvodine. V Sloveniji so kandidati stranke Nemcev nagovarjali predvsem volilce v volilnem okrožju Maribor–Celje. Kočevski Nemci so namreč v ljubljanskem volilnem okrožju imeli lastno stranko.

Da bi lahko uresničevala svoj program, je Nemška stranka ves čas podpirala vladne stranke, vendar to sodelovanje ni bilo tesno. Kritike in zahteve nemških poslancev so predstavniki vlade zavračali s trditvijo, da imajo Nemci v Jugoslaviji večje pravice kot pod Madžari, kar je tudi držalo. Stranko je vodil dr. Stephan Kraft. V narodni skupščini je imela svoj poslanski klub in pravico sodelovanja v skupščinskih odborih. Delovala je do uvedbe diktature l. 1929. V 30. letih so nemški poslanci kandidirali na vladnih listah in imeli enega ali dva poslanca in enega senatorja.⁴⁵

V Sloveniji je novonastali položaj za Nemce pomenil velik šok, saj so izgubili privilegiran položaj, ki so ga dolgo imeli v Avstro-Ogrski, vendar so se kljub temu začeli relativno hitro politično organizirati. Oblasti so najprej dovolile ustanovitev politične organizacije konservativno in katoliško usmerjenih kočevskih Nemcev, Kočevsko kmečko stranko/Gottscheer Bauernpartei, ki je bila ustanovljena 20. 11. 1921 in je bila do uvedbe diktature osrednja politična organizacija Nemcev na Kočevskem. Stranko je vodil župnik Josef Eppich iz Stare Cerkve. Kot podzveza se je stranka priključila Stranki Nemcev.⁴⁶ Skoraj leto dni kasneje je oblast dovolila ustanovitev Političnega in gospodarskega društva Nemcev v Sloveniji/Politischer und wirtschaftlicher Verein der Deutschen in Slowenien, s sedežem v Mariboru.⁴⁷

Nemci so se prvič lahko udeležili parlamentarnih volitev šele leta 1923; do uvedbe diktature so nato sodelovali še na preostalih dveh volitvah. Nemška lista je bila ob prvih treh volitvah vložena le v štajerskem volilnem okrožju, okrožju Maribor – Celje. Poslanca je dobila le na prvih volitvah (Franz Schauer, izdajatelj *Cillier Zeitung*). V ljubljanskem volilnem okrožju kočevski Nemci niso nastopali s svojo kandidatno listo. Imeli so premalo volivcev, zato so sklepali volilne sporazume s SLS. V tridesetih letih so kočevski Nemci glasovali za kandidate vladne liste, ne glede na to, kdo jo je predstavljal.

Večji uspeh kot na državnoborskih so imeli Nemci na občinskih volitvah, zlasti v spodnještajerskih mestih, kjer so dosegali močno zastopanost v občinskih svetih.

Pri edinih volitvah v oblastne skupščine l. 1927 so kočevski Nemci izvolili za poslanca skupščine ljubljanske oblasti Josefa Eppicha, v mariborski skupščini pa so Nemci dobili en nadomestni mandat, in to dr. Lotharja Mühleisna na listi Političnega in gospodarskega društva Nemcev v Sloveniji.⁴⁸

Nemci v Sloveniji so bili pobudniki ustanovitve Nemške lige za Društvo narodov/Liga der Deutschen des Königreiches Jugoslawien für Völkerbund und Völkerverständigung, ki je bila po začetnih težavah odobrena januarja 1928 in jo je vodil dr. Stephan Kraft. V obdobju diktature je Liga Nemcem v Jugoslaviji rabila kot nado-

45 Biber, Nacizem, 35–38, 81, 192. Poslanci so bili dr. Stephan Kraft in kasneje dr. Moser, v senatu pa jih je zastopal dr. Georg Grassl, ustanovitelj Kulturbunda v Jugoslaviji. Na volitvah leta 1935 so poslanski mandat dobili dr. Stephan Kraft in dr. Michael Kasper, leta 1938 pa Franz Hamm in dr. Josef Trischler.

46 Biber, Kočevski Nemci, 28.

47 Društvo si je prizadevalo za uveljavitev primerne zaščite nemške manjšine, predvsem na šolskem področju, in za prepričevanje slovenske javnosti, da je nacionalizem v nasprotju z gospodarskimi in s civilizacijskimi nameni moderne države. Delovalo je do uvedbe diktature.

48 Vasilij Melik, Nemci in volitve v jugoslovanski Sloveniji med obema vojnoma, *Zgodovinski časopis*, 40/1986, št. 3, 323–326; Bojan Balkovec, "Ta sklep mora biti vsakemu Kočevarju svetinja ..." Parlamentarne volitve na Kočevskem med obema vojnoma. *Kronika*, 43/1995, št. 3, 38–44.

mestilo za politično stranko. Zaradi notranje- in zunanjepolitičnih razlogov je l. 1937 prenehala delovati.⁴⁹

Vloga Kulturbunda, nacifikacija nemške manjšine ter njene posledice

Švabsko-nemška prosvetna zveza/Schwäbisch-Deutscher Kulturbund, ustanovljena 20. 6. 1920 v Novem Sadu, je bila med obema vojnama osrednja kulturna organizacija Nemcev v Jugoslaviji. Odvisno od politike, ki so jo do nemške manjšine vodile vsakokratne jugoslovanske vlade, je bila večkrat prepovedana (1924, 1929, 1934/36) in obnovljena (1927, 1930, 1939). Njen program je predvideval prizadevanje za ohranitev nacionalne identitete in izdelavo nemški manjšini ustreznega šolskega programa, ustanavljanje in razvijanje vzgojno-prosvetnih ustanov, vzgojo nemških učiteljev in duhovnikov, skrb za socialne in gospodarske ustanove. Svoje organizacije je imel Kulturbund sprva predvsem v Vojvodini.⁵⁰ V Sloveniji se v 20. letih, razen za kratko dobo v Kočevju l. 1922, ni ustanovil.

V obdobju šestojanuarske diktature je vlada (avgust 1930) Kulturbundu dovolila neomejeno društveno delovanje (aprila 1931 odobrila nova pravila); krajevne organizacije so začeli ustanavljati tudi v Sloveniji. Odobritvi so botrovali zunanjepolitični razlogi, in sicer naraščajoč pritisk fašistične Italije in njena podpora madžarskemu revizionizmu ter ustaškim emigrantom, želja za zблиževanjem in razvijanjem gospodarskega sodelovanja z Nemčijo in s tem utrditev zunanjepolitičnega položaja Jugoslavije. Število skupin v državi je zato naraščalo iz leta v leto. Leta 1927, ko se je Kulturbund obnovil, je v državi delovalo 29 skupin, leta 1932 pa 82.⁵¹ Aprila 1938 je štel že 320 krajevnih skupin. V Sloveniji se je v Kulturbund preneslo težišče udejstvovanja Nemcev iz številnih nemških pevskih, športnih in gasilskih društev, čitalnic in čitalniških krožkov.

Nacionalsocialistične ideje so med Nemci v Jugoslaviji hitro našle somišljenike, v glavnem med mladimi intelektualci, ki so z njimi prišli v stik in jih prevzeli med študijem v Nemčiji.⁵² Na staro tradicionalno usmerjeno vodstvo Kulturbunda, ki je želelo voditi avtonomno nacionalno in kulturno politiko nemške manjšine v Jugoslaviji, ne vmešajoč se v trenutno politiko, so izvajali močan pritisk. Spori med t. i. obnovitelji, obnoviteljskim gibanjem (Erneuerungsbewegung), t. j. simpatizerji nacionalsocializma in vodstvom Kulturbunda so postajali vse močnejši in agresivnejši. Kljub ostrim meram proti obnoviteljem in njihovim izključitvam⁵³ je navdušenje nad nacionalsocialističnimi idejami oz. z obnoviteljskim gibanjem zajemalo vedno večji del članstva. K temu so pripomogli gospodarski in politični uspehi nacistične Nemčije, ki jim je pri tem izdatno pomagala prek svojih najrazličnejših organizacij. Leta 1939 so obnovitelji prevzeli

⁴⁹ Po tem, ko so glavne pozicije med jugoslovanskimi Nemci prevzeli nacizmu naklonjeni ljudje, in ker je Nemčija bojkotirala in napadala Društvo narodov, je delovanje Nemške lige za Društvo narodov postalo odveč in je prenehalo z delom; Biber, Nacizem, 38.

⁵⁰ Leta 1924 je od 123 organizacij bilo kar 109 v Vojvodini, 13 v Sremu in 1 v Kočevju.

⁵¹ Biber, Nacizem, 33–35.

⁵² Nemški študentje iz Jugoslavije, Madžarske in Romunije so bili na nemških univerzah deležni izredne pozornosti in vzgoje; študirali so predvsem politično ekonomijo in agronomijo. Gmotno jih je podpiral VDA: Volksbund für das Deutschtum im Ausland, pa tudi Deutsche Studentenschaft, Reichsjugendfärung, Auslandsorganisation.

⁵³ Vodstvo, ki je imelo sicer pravico razpustiti krajevne organizacije, nelojalne staremu zveznemu vodstvu, je v letih 1935 in 1936 razpustilo devetnajst skupin. Kljub temu vzpona obnoviteljev niso uspeli zatreti.

oblast, staro, Jugoslaviji lojalno vodstvo, pa je moralo zapustiti položaje.⁵⁴ Podoben razplet se je zgodil tudi med nemškimi skupinami v Romuniji in Madžarski. Jugoslovanske oblasti se obnoviteljem, ki so pri svojem delu vse bolj oponašali metode svojih vzornikov v Nemčiji, niso dovolj energično uprle.

Na Slovenskem se je nacistično gibanje med nemško manjšino začelo širiti razmerno zgodaj. Nationalsocialistični prevzem oblasti v Nemčiji l. 1933 je bil pri velikem delu nemške manjšine sprejet z navdušenjem. Že na pomlad 1933 so se na hišah v Kočevju in na Kočevskem začeli pojavljati kljukasti križi, mnogi Nemci v Celju in drugih štajerskih mestih so se začeli pozdravljati s Heil Hitler in nositi značke s kljukastim križem, organizirale so se ilegalne vaške knjižnice z nacistično literaturo, pod pretvezo strokovnega študija se je v rajhu politično vzgajala mladina, skupinsko se je poslušalo nemška radijska poročila in Hitlerjeve govore, organizirali so se t. i. domači vaški večeri, tajni sestanki, izleti, na katerih so povzdigovali nationalsocialistične ideje.

Po neuspelem poskusu nacističnega državnega prevrata v Avstriji l. 1934 je veliko avstrijskih prevratnikov našlo zatočišče v Sloveniji in na Hrvaškem.

Nacistične ideje so prevzemale tudi krajevne organizacije Kulturbunda v Sloveniji. Število krajevnih skupin se je povečalo zlasti pred volitvami l. 1935. Zaradi vedno odkritejše nacistične usmerjenosti je oblast potem, ko je posle notranjega ministrstva prevzel Anton Korošec, v letih 1935–1936 razpustila večino, do l. 1939 pa skoraj vse krajevne skupine Kulturbunda v Sloveniji, kar je kvarilo navidezno harmonijo nemško-jugoslovanskih odnosov in zadovoljiv položaj nemške manjšine na drugih območjih v času vedno bolj pronemško naravnane Stojadinovičeve vlade, saj v Vojvodini praktično v tem času niso razpustili nobene organizacije. Vendar nacifikacije dela nemške manjšine v Sloveniji oblasti s temi ukrepi niso uspele zatreti. S prepovedjo Kulturbund ni prenehal z delom, svoje vrste je strnil v legalno dovoljenih pevskih društvih, športnih organizacijah in v nemških evangelijskih cerkvenih občinah ter v vrsti ilegalnih nacističnih organizacij. V večini krajevnih organizacij Kulturbunda na Slovenskem so bili v vodstvu že privrženci obnoviteljskega gibanja. Ti so izpolnjevali navodila, ki so prihajala iz Nemčije, zlasti od Volksbund für das Deutschtum im Ausland in Volksdeutsche Mittelstelle iz Berlina, ki je bila zadolžena za nemško manjšino v Sloveniji.

Na Kočevskem je nacistično gibanje širila študentska zveza Deutsche Studentenschaft, Aussenstelle für Südslawien, zlasti pa študentje Münchenske univerze. Med konservativno in katoliško usmerjenimi kočevskimi Nemci so nacistične ideje širili previdneje. Vendar pa nacističnih idej na Kočevskem niso širili le tuji. Posebno vlogo so nacisti namenili kočevskim krošnjarjem (ki so bili v ta namen tudi skrbno izbrani), ki so po I. svetovni vojni v večjem številu krošnjarili po Nemčiji, saj so jim vrata v naslednice avstro-ogrske monarhije ostala zaprta (obiskovanje posebnih nacističnih tečajev predvsem v Dresdnu in Münchnu). V letih 1937 in 1938 so v Ulmu ustanovili šolo, namenjeno izključno kočevskim kmetovalcem, da bi jih strokovno in idejno izšolali in usposobili za bodoče vodstvo kočevskih Nemcev. Po vrnitvi bi se ti namreč strokovno uveljavili, pridobili vpliv pri prebivalstvu, ki bi ga nato vzgajali v nacističnem duhu, kar se je nato deloma tudi uresničilo. Med tistimi, ki so jih v Nemčiji pripravljali za prevzem vodstva, sta bila tudi kasnejša voditelja Wilhelm Lampeter in Martin Sturm.⁵⁵

54 Osebe, kot predsednik Johann Keks in dr. Stefan Kraft morajo oditi, nadomestijo jih Franz Hamm, dr. Josef Trischler in dr. Sepp Janko.

55 Biber, Nacizem, 113–115; Biber, Kočevski Nemci, 31; Suppan, Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918 und 1938, 222.

Nacifikacija Nemcev je še hitreje napredovala po priključitvi Avstrije k nemškemu rajhu, ko je Slovenija postala njena sosedica in s tem še bolj izpostavljena nacionalnosocialistični propagandi, zlasti pa še ob zloglasni sudetski krizi in popuščanju zahodnih velesil na konferenci v Münchnu septembra 1938.⁵⁶ Po anšlusu leta 1938 so nacistično usmerjeni pripadniki nemške manjšine, kot je zapisal dr. Dušan Biber, "kljukasti križ na Karavankah mnogokrat povsem resno pojmovali kot prvo stopnjo do lastne osvoboditve".⁵⁷ Skrajna gesla, kot je npr.: "Die Windischen am Strick", napisan na slovenski osnovni šoli v Lokavcu,⁵⁸ so seveda pri Slovencih utrjevala prepričanje, da sožitje med obema narodoma ni mogoče.

Upanja in želje pripadnikov nemške manjšine, da bodo kmalu združeni z nemškim rajhom, so postajala vedno večja in množičnejša. Odnosi med Slovenci in Nemci so se zaostrovali. Že kar javne množične nacistične manifestacije in izpadi so se množili zlasti od pomladi 1939 in po nacistični okupaciji Češke. Hitlerjev 50. rojstni dan so recimo številni kočevski Nemci proslavili s kresovi in raketami, praznovanji po gostilnah, prepevanji nacističnih bojnih pesmi itd.⁵⁹

Obnovo SDKB so oblasti v Sloveniji dovolile oktobra 1939, ko se je 2. svetovna vojna že začela in se je Jugoslavija znašla v nevarnem zunanje-političnem položaju in glede na reprociteto, odkar so nacistične oblasti odobrile pravila Slovenske prosvetne zveze na Koroškem. Povsem odkrita in javna nacistična dejavnost je ob nemških zmagah zelo porasla, zlasti po kapitulaciji Francije. Vodstvo SDKB je po vzgledu na oddelke SA v Nemčiji ustanovilo tudi uniformirane polvojaške oddelke Volksdeutsche Mannschaft.

Na začetku l. 1941 je bilo pod pokrajinskim vodstvom SDKB za Dravsko banovino več kot 50 krajevnih skupin z več kot 12.000 člani. Posebno številčno zastopani so bili kočevski Nemci.⁶⁰

Okupacijo in razkosanje Slovenije l. 1941 so Nemci dočakali strnjeno organizirani v SDKB, polvojaško izurjeni v Volksdeutsche Mannschaft in večinoma prežeti z nacistično ideologijo. Njihov odnos ob napadu na Jugoslavijo in kasnejša pripravljenost kočevskih in ljubljanskih Nemcev za preselitev v rajh sta zato razumljiva.

Sodelovanje z nemško obveščevalno službo, prevzem oblasti še pred prihodom nemških čet v nekaterih mestih, aktivno sodelovanje pri množičnem izganjanju Slovencev in pri drugih okupacijskih ukrepih, pomembna vloga v nemški aneksionistični in raznarodovalni politiki⁶¹ so zato po drugi svetovni vojni pripeljali do prepričanja o

56 Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945, Maribor 1968 (dalje: T. Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika), 560.

57 Biber, Nacizem, 140.

58 Biber, Nacizem, 143.

59 Eden od voditeljev novega, nacistično usmerjenega vodstva kočevskih Nemcev, Martin Sturm je 13. aprila 1939 iz Gradca poslal Hitlerju brzojavko s prošnjo, naj južno Štajersko in Kočevsko priključi k Nemčiji.

60 T. Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, 567.

Vzroki za tako množično vključevanje predvsem kočevskih Nemcev v Kulturbund so bili v prizadevnosti vodstva, ki si je na eni strani z zanimanjem za gospodarska vprašanja pridobilo velik vpliv med kočevskimi kmeti, na drugi strani pa s propagando o veliki Nemčiji, nemški vzajemnosti, enotnosti ipd., ki je ob nemških zmagah v Evropi krepilo čut povezanosti Nemcev na Kočevskem z milijoni drugih Nemcev, in v pomirljivem stališču nemške duhovščine do širjenja nacističnega gibanja.

61 Več v Tone Ferenc, Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno, V: "Nemci" na Slovenskem (dalje: T. Ferenc, Nemci na Slovenskem), 99–144; T. Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika; isti, Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941–1945 – Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941–1945, Maribor 1980.

njihovi kolektivni krivdi (kar je bil sicer tedaj splošen evropski proces⁶²) in posledično do izгона in drugih ukrepov, ki so jih izvedle poveljne jugoslovanske in slovenske oblasti.⁶³ Ocenjevanje ravnanja Nemcev in predvideni ukrepi so bili pri vseh političnih taborih v Sloveniji podobni,⁶⁴ dejstvo, da je iz vojne kot zmagovalna sila izšla Osvobodilna fronta oziroma Komunistična partija Slovenije, pa je nacionalnemu obračunu dalo tudi razredni pridih. Zgolj ugotovimo lahko, da je "s civilizacijskega vidika za oba naroda gotovo poraz, da nista zmogla skupnega življenja na istem prostoru, čeprav je takih primerov v Evropi žal še mnogo",⁶⁵ vendar hkrati – kljub spremenjenim razmeram v Evropi (ali pa prav zaradi njih) – ne smemo pozabiti, kaj so v tem tragičnem mednacionalnem obračunu z globokimi zgodovinskimi koreninami vzroki in kaj posledice. Tisto, kar je v zvezi z nemško manjšino danes bistveno, ni več razjasnjevanje zgodovinskih dejstev, ampak aktualno politično vprašanje, ki zadeva vprašanje premoženja in ponovne vzpostavitve nemške oziroma t. i. "staroavstrijske" manjšine na Slovenskem. V tem kontekstu je to eno od ključnih političnih vprašanj slovensko-avstrijskih odnosov.

62 Več v Dušan Nečak, "Nemci" na Slovenskem 1945–1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov, V: "Nemci" na Slovenskem, 211–213; isti, Nekaj osnovnih podatkov o sodbi nemške narodne skupnosti v Sloveniji po letu 1945. Zgodovinski časopis, 47/1993, št. 3; Gerhard Seewann, Proces izгона med drugo svetovno vojno in po njej na podlagi britanskih virov, V: "Nemci" na Slovenskem, 335–343.

63 Božo Repe, Nemci na Slovenskem po drugi svetovni vojni, V: "Nemci" na Slovenskem (dalje: Repe, Nemci na Slovenskem), 145–172.

64 T. Ferenc, Nemci na Slovenskem, 99–144; Repe, Nemci na Slovenskem, 145–172.

65 Prav tam, 170.